

УДК 94 (477.74)"1920-1921"

ШИШКО ОЛЕКСАНДР,

*Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (Україна),
e-mail: shyshko2011@ukr.net, ORCID 0000-0002-9933-8794*

ПОЛЬСЬКА ГРОМАДА ОДЕСИ В СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРУ 1920-1921 рр.

Стаття присвячена аналізу причин та наслідків політичного терору з боку каральних органів комуністичної влади щодо польської громади міста Одеси. Причинами такого терору стала розвідувальна діяльність команди "Польської організації військової" в Одесі, перебіг радянсько-польської війни 1920 р. та особливо невдачі Червоної армії восени цього року. Наслідком такого терору стала ліквідація Одеською губернською надзвичайною комісією у вересні та жовтні 1920 р. та у вересні 1921 р. трьох підпільних польських організацій, що призвело, зокрема, до застосування найвищої міри покарання (розстрілу) до 177 осіб.

Ключові слова: Одеса; поляки; громада; терор; "Польська організація військова"; архівно-слідчі справи.

Постановка проблеми. В Одесі протягом 1919-1920 рр. діяло відділення (команда) "Польської організації військової" (ПОВ), завдання якої полягало у проведенні заходів політичного та військового характеру з метою повалення радянської, а точніше комуністичної влади, яка була репрезентована революційними комітетами (ревкомми). Діяльність команди ПОВ, а також події на радянсько-польському фронті в 1920 р. призвели до застосування терору до польської громади міста каральними органами Комуністичної партії, передусім Одеською губернською надзвичайною комісією (ОГНК). Обов'язкова реєстрація всіх мешканців міста польської національності та всіх підданих Польської держави, встановлення за ними спостереження, затримання та арешти, взяття заручників, ув'язнення до концтабору на різні терміни, розстріли - такими були методи політичного терору, який був покликаний унеможливити будь-який спротив владі у проведенні нею політики "комуністичного будівництва". Тому дослідження проявів політичного терору як щодо осіб польської національності, так й інших національностей має як наукове, так і практичне значення, адже дозволяє простежити фатальну долю жертв цього терору.

Стан вивчення проблеми. Уже в 1923 р. Семен Дукельський, який у 1921-1922 рр. обіймав посаду голови ОГНК, підготував до друку видання, яке покликане було "хоча би частково висвітлити колосальну роботу українських органів НК-ДПУ за час революції" (*Дукельський, 1989: 10*). У своїй праці чекіст досить детально проаналізував історію створення ПОВ та діяльність київської та харківської її команд і лише побіжно згадав про одеську команду. До наукового обігу це видання було введено лише в 1989 р., після його передрукування в Канадському інституті українських студій Альбертського університету. У 1991 р. "Український історичний журнал" частково опублікував цю працю С. Дукельського на своїх сторінках (*Дукельський, УІЖ, 1991, № 1, с. 25-36; № 3, с. 16-25*).

У 1971 р. у збірнику документів та матеріалів "На

защите революції" було опубліковано два звіти Центрального управління надзвичайних комісій при Раднаркомі України та Всеукраїнської надзвичайної комісії відповідно за 1920 та 1921 роки. У першому звіті в розділі "Польська контрреволюція" наголошувалось, що в Одесі ПОВ "у кульмінаційний момент своєї діяльності нараховувала понад сто членів, мала зв'язок з денікінськими офіцерами, німцями-колоністами". Також повідомлялося, що керівником організації був Новосельський, якого до Одеси направив польський Генеральний штаб (*На защите революции, 1971: 238*). У другому звіті, який мав розділ "Польське шпигунство", повідомлялось, що "Одеською губНК була розкрита та остаточно ліквідована чисельна польсько-шпигунська організація, яка мала свої структури як у місті, так і в навколишніх районах". При цьому наголошувалося, що під час ліквідації цієї організації було арештовано понад 100 осіб та розстріляно її керівництво, а щодо інших учасників "було вжито заходів щодо їх знешкодження шляхом ув'язнення до концтабору на більш-менш тривалий термін" (*На защите революции, 1971: 337-338*). Перший звіт частково було опубліковано в часописі "З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" (*Отчет Центрального управления..., 5-11*), а у збірнику документів та матеріалів "Справа "Польської організації військової" в Україні (1920-1938 рр.)", були оприлюднені витяги цих двох звітів стосовно діяльності ПОВ (*Справа "Польської організації військової" в Україні, 2011: 38-41*).

Досліджуючи політичні репресії в радянській Україні у 20-ті роки ХХ ст., Віктор Ченцов висвітлює основні етапи діяльності ПОВ в Україні загалом та в Одесі зокрема, зробивши висновок про те, що "кінець 1920 - початок 1921 рр. ознаменувався остаточним розгромом "ПОВ" в Україні" (*Ченцов, 2000: 77*). Отже, як діяльність команди ПОВ в Одесі, так і прояви політичного терору щодо членів цієї команди та представників польської громади Одеси та Одеської губернії має фрагментарне висвітлення.

Метою дослідження є аналіз причин та наслідків

політичного терору з боку каральних органів Комуністичної партії як щодо членів команди ПОВ в Одесі, так і щодо польської громади міста загалом та осіб інших національностей, які були обвинувачені у співпраці з польською військовою та цивільною владою. Завданням публікації також є встановлення та оприлюднення імен жертв політичного терору.

Виклад основного матеріалу. Першого травня 1920 р. радянські газети в Одесі (усі інші газети були заборонені) надрукували відозву "До всіх робітників, селян і чесних громадян Росії!" за підписом Михайла Калініна, Володимира Леніна, Георгія Чичеріна, Льва Троцького, Дмитра Курського, у якій, зокрема, наголошувалось на тому, що "після розгрому банд Пілсудського незалежність Польщі залишиться ... недоторканою" та що "польський пролетаріат і польське селянство стануть тоді повними господарями у своїй країні" (*Вісти, 1920, 1 травня*). З цього дня польська тематика не сходила зі шпальт газет протягом усього 1920 р.

П'ятнадцятого травня у газетах було надруковано відозву за підписом лише Л. Троцького, у якій він учергове заявляв про визнання незалежності Польщі. У той же час він проголосив гасло: "Смерть польській буржуазії!", після загибелі якої він пророкував "укладення братського союзу з робітничо-селянською Польщею" (*Вісти, 1920, 15 травня*). Цю тезу Л. Троцького розвинув Анатолій Луначарський, який на пленумі Миколаївської ради робітничих депутатів 20 травня заявив, що "з перемогою над польською буржуазією впаде остання перепона для об'єднання з німецьким пролетаріатом, який піднімається на боротьбу, і тоді зруйнується останній бар'єр для світової революції" (*Вісти, 1920, 22 травня*). Отже, "робітничо-селянська Польща" була потрібна більшовицькій Росії в першу чергу для того, щоб, за висловом того ж таки А. Луначарського, протягнути руку "чудово організованому пролетаріату Англії та Німеччини, якому важко здійснити радянську революцію, але якому набагато легше, ніж нам, здійснивши її, вести соціалістичне будівництво" (*Вісти, 1920, 22 травня*).

Таким чином, більшовицькі вожді в 1920 р. розглядали радянсько-польську війну не просто як війну між двома державами, а як необхідну умову поширення свого впливу на країни Західної Європи, як передумову для здійснення світової революції. У своїй політичній доповіді на X з'їзді РКП(б), який відбувся в березні 1921 р., В. Ленін уже ні словом не обмовився про світову революцію, а, навпаки, заявив, що центральним пунктом зовнішньої політики з літа 1920 р. стало питання укладення торговельної угоди з Англією. Відповідно "війна з Польщею відкинула нас далеко в цьому плані, вийшло так, що справу не вирішено донині" (*Десятий съезд РКП(б), 1963: 31*). Тому він декілька разів повторив тезу про те, що "у війні з Польщею" було здійснено відому помилку (*Десятий съезд РКП(б), 1963: 24*). Унікаючи детальний аналіз цієї помилки, В. Ленін покладав на майбутніх істориків справу вирішення питання, чи була ця помилка стратегічна чи політична. Тому, скажімо, С. Кульчицький, аналізуючи події того часу, визначив "з достатньою точністю" той період, коли у В. Леніна зникла надія на успіх "світової революції". На його думку, це відбулось між 16 серпня та 9 листопада 1920 р., із часу контрнаступу польського війська та до укладення перемир'я між польським та більшовицьким керівництвом (*Кульчицький, 1996: 186*).

Про те, що Польща стане серйозною перешкодою у здійсненні світової революції стало зрозуміло вже на початку травня 1920 р. Якщо А. Луначарського було делеговано до України з пропагандистською метою, то Фелікса Дзержинського - для придушення будь-якого спротиву радянській владі в заплілі. Прибувши до Харкова 4 травня та здійснивши цілу низку організаційних заходів, Ф. Дзержинський 27 травня оприлюднив за власним підписом відозву "На захист соціалістичної вітчизни!" та видав Наказ надзвичайним комісіям та військом внутрішньої охорони УСРР. П'ятого червня ці документи було надруковано в одеських газетах. У наказі особливий наголос було зроблено на ролі, яку мали виконувати надзвичайники, які, як і червоноармійці, мали проявляти "самопожертву у цьому останньому бою, який нам нав'язали пани, та рішуче й наполегливо запобігати виступам куркулів, знищувати шпигунів, контрреволюціонерів та спекулянтів". Останні тези в наказі були більш детально розкриті. Так, кожен контрреволюціонер, який організував у заплілі змови з метою відволікання сил із фронту, як зрадник і убивця мав бути "негайно знищений, і не завтра, а сьогодні". Так само спекулянт, який піднімав ціни на продукти і цим прирікав на голод і червоноармійця, який захищав завоювання революції на фронті, і робітника, який дружно допомагав йому біля верстатів, мав бути "негайно знешкоджений". Та найбільший акцент у наказі було зроблено на необхідності боротьби з польськими шпигунами, які "всюди нишпорять, вивідують та повідомляють ворогу місця розташування радянських військ, які руйнують шляхи та мости, телеграфне та телефонне сполучення, поширюють тривоги чутки, піднімають повстання, об'єднуючись у цій іудській справі зі всіма контрреволюціонерами, саботажниками й спекулянтами, які все ще сподіваються на те, що за допомогою польських панів вони зможуть відновити свою владу" (*Вісти, 1920, 5 червня*).

Для недопущення шпигунської діяльності серед поляків на початку червня ОГНК видала "Наказ про реєстрацію польських громадян". Цей наказ зобов'язував усіх громадян польської національності без різниці статі та віку від 16 до 60 років зареєструватися у 5-денний термін у бюро з реєстрації іноземців при ОГНК. Реєстрації підлягали в тому числі службовці у воєнних та цивільних установах, які повинні були надати до бюро з реєстрації відповідні посвідчення від установ чи начальства. Наказ містив суворе попередження тим, хто не з'явиться на реєстрацію. Вони мали бути притягнуті до відповідальності "як контрреволюціонери та шпигуни польського уряду із застосуванням до них суворих заходів воєнно-революційного часу" (*Вісти, 1920, 10 червня*). Крім голови ОГНК Станіслава Реденса, цей наказ підписав також голова губвиконкому Павло Кін. Через декілька днів з'явилося доповнення до цього наказу, яке зобов'язувало зареєструватися вже всіх громадян, які мали польське підданство без різниці національності й релігії (*Вісти, 1920, 13 червня*). Але ще до появи цього наказу ОГНК у травні почала виокремлювати серед арештантів осіб із польським підданством. Так, 21 травня колегія ОГНК прийняла рішення "ув'язнити Яна Жабка як польського підданого", якого було заарештовано "за спекуляцію". Але на відміну від інших багатьох "спекулянтів", яких було арештовано під час чисельних облав та згодом відпущено, Я. Жабка було залишено під вартою, а майно конфісковано (*ГДА СБУ,*

ф. 6, оп. 3, спр. 282, арк. 164 зв.). Так само було ув'язнено "як заручника, як польського підданого" Мар'яна Мальєшевича (41 рік), який був обвинувачений у виготовленні фальшивих документів для виїзду до Польщі (ГДА СБУ, ф. 6, оп. 3, спр. 282, арк. 165 зв.).

Починаючи з травня 1920 р., ОГНК регулярно почала "розкривати" чисельні "контрреволюційні" організації: білогвардійські, петлюрівські, врангелівські тощо. Десятки, а то й сотні членів цих часто міфічних організацій було розстріляно. Свідченням фабрикації цих справ стала реабілітація багатьох цих осіб у 90-ті роки ХХ ст. У вересні дійшла черга й до "Польської воєнної організації". Про розкриття ОГНК цієї організації радянська преса повідомила 10 вересня. Причому звертає на себе увагу той факт, що арешт 200 осіб "розгалуженої організації білополяків" відбувся у ніч з 9 на 10 вересня. Тієї ж ночі слідчі органи оперативно передали редакції газети матеріал, який нібито свідчив про те, що "розкрита організація поставила собі за мету вести руйнівну роботу у великому масштабі: підривати залізничні колії, знищити декілька водокачок, вивести з ладу паротяги тощо". Далі в цьому звіті повідомлялось, що організація планувала терористичні акти проти окремих відомих радянських та партійних працівників у центрі та в м. Одесі та мала безпосередній зв'язок із польським оперативним штабом. Було затримано кур'єра організації, який направлявся за лінію фронту з відомостями про військовий, економічний та політичний стан Радянської республіки. Із цих відомостей ОГНК дізналась про те, що "білополяки намагались використати куркульські елементи села, німецьких колоній, щоби викликати з їхнього боку повстання проти Радянської влади". На завершення газетний матеріал повідомляв, що до складу організації входили переважно представники інтелігенції, серед затриманих були ксьондз, юристи, лікарі й інженери, а "місцем для їх збіговиська слугував один з храмів" (*Вісти, 1920, 10 вересня*). Наскільки ця інформація відповідала дійсності, сказати важко, адже, на жаль, в архіві Управління Служби безпеки України в Одеській області виявити архівно-слідчі справи заарештованих осіб поки що не вдалося. Єдине, що є доступним на сьогодні, це протокол засідання колегії ОГНК, який містить прізвища розстріляних осіб та коротку інформацію про підстави покарання. Отже, 5 жовтня 1920 р. колегія ОГНК у складі Макса Дейча, Михайла Віхмана та Леоніда Заковського розглянула справу № 5066 та прийняла рішення розстріляти 26 осіб, конфіскувавши їхнє майно. Уночі з 6 на 7 жовтня це рішення було виконано. Серед розстріляних осіб був Михайло Рочек (56 років), який, згідно з протоколом, був керівником підпільної польської організації, Марія Квітко (50 років), Петро Янкевич (47 років), Олександр Шлешинський (31 рік), Анна Шлешинська (18 років), Франц Вензлабек (60 років) та Фердинанд Янковський (50 років) були її активними членами, троє останніх ще й переховували членів організації та були на зборах, а Юрій Новосельський (20 років), як агент польського Генерального штабу, був присланий для роботи з підпільною польською організацією та зв'язку з врангелівськими агентами і представниками добровольчих команд.

28 жовтня 1920 р. на засіданні колегії ОГНК за участю М. Дейча, Л. Заковського, М. Адорова було розглянуто матеріали "Справи підпільної білогвардійської організації" за № 5675. У цій справі обвинувачення були

висунуті 193 особам, які "співпрацювали з польським Міністерством іноземних справ й Генеральним штабом польської армії" та належали до "Агентурно-інформаційного пункту К. Н. З. С. І." (*ГДА СБУ, ф. 6, оп. 3, спр. 283, арк. 225 зв.*). Згідно з рішенням колегії в цій справі 100 осіб у ніч на 30 жовтня було розстріляно, сім осіб було ув'язнено до концтабору на 2 роки, двох - на 5 років, стосовно чотирьох підлітків 15-17 років слідство було продовжено, 80 осіб було звільнено. Про те, що 13 фігурантів 16 архівно-слідчих справ були розстріляні в ніч на 30 жовтня, а троє в ніч на 29 листопада були складені відповідні акти.

Джерельну базу цієї справи складають протокол засідання колегії ОГНК, який зберігається у ГДА СБУ, 16 архівно-слідчих справ, які знаходяться на зберіганні в архіві УСБУ в Одеській області та газетна публікація. Зокрема, у газетному матеріалі повідомлялось, що "ця об'ємна справа стала найбільшою за кількістю обвинувачених, за масштабами інкримінованих їм злочинів, а також за шкодою, яку збирались нанести її учасники радянській владі" (*Вісти, 1920, 26 листопада*). Цінність протоколу засідання ОГНК полягає в тому, що в ньому вказано прізвище, ім'я та по батькові обвинувачених осіб, їхній вік та підстави для обвинувачення. Безумовно, найбільш цінним джерелом є архівно-слідчі справи, які містять більш детальну інформацію біографічного характеру, та протоколи допитів, які дають можливість виявити окремі епізоди діяльності осіб, які могли носити антирадянське спрямування. Персональні архівно-слідчі справи об'єднанні у двох групових справах за №№ 14759 та 27120-п.

Отже, відповідно до протоколу засідання ОГНК, керівником підпільної організації був Сергій Макаревич-Слюсаревський (він же Микола Сергійович) (25 років). Крім цього, було зазначено, що він "колишній поручик, служив офіцером у особистому конвої генерала Драгомірова та планувався на начальника контррозвідки". Прізвище Макаревича було першим у розстрільному списку, наступним був Петро Ніколаєв (50 років), про якого також було зазначено, що він "постійно служив у Добрармії та планувався на посаду начальника агентури майбутньої контррозвідки". Третім у списку був Островський (він же Анатолій Рахіль, він же Семен Васильович) (42 роки), про якого було вказано, що він був "прокурором Київської судової палати, евакуювався з добровольцями до Одеси та планувався на посаду начальника юридичної частини майбутньої контррозвідки". Наступним був Анатолій Лещинський (він же Валер'ян Лебель) (48 років), який був "колишнім капітаном, найближчим помічником Слюсаренка, евакуювався з добровольцями з Києва до Одеси та проживав за підтримкою паспортом". Завершував першу п'ятірку розстрільного списку Болеслав Денис (він же Борис Борисенко) (29 років), який "готував фальшиві документи для офіцерів, які переховувалися, передавав відомості про ОГНК, які отримували від своєї сестри Ади Денис". А. Денис (вона ж Таланова) була ув'язнена на 5 років за те, що "працювала в організації під кличкою "Гліппе" та передавала інформацію та світліни співробітників ОГНК". На жаль, виявити архівно-слідчі справи в архіві УСБУ в Одеській області щодо цих осіб не вдалося, відповідно залишається недоступним матеріал про вірогідних керівників підпільної організації, її структуру, мету, плани, конкретну діяльність тощо. Газетний матеріал, крім повідомлення, що організація

"планувала захопити владу до своїх рук", також тільки вказав на те, що "для приміщення контррозвідки планувалося використати будівлю 3-ї гімназії" (*Вісник, 1920, 26 листопада*).

Опосередкована інформація про підпільну організацію міститься в декількох персональних справах. Так, Євген Гінкулов (21 рік, руський) під час допиту повідомив, що йому було відомо про те, що "для організації боротьби з більшовиками колишні офіцери проводили збори". Також він назвав прізвища осіб, які брали участь у цих зборах або сприяли їх проведенню. Серед названих ним осіб були Болеслав Денис, Анна Суворова, Єфросинья Горецька, Микола Андріаді та Савелій Граєвський. Власне Є. Гінкулов був колишнім підпоручником, уродженцем Одеси, сином титулярного радника. Він не з'явився на реєстрацію як офіцер, а тому переховувався. Саме ця обставина й стала приводом для залучення його до лав підпільників. Публікація в газеті повідомляла, що "білогвардійці мали бойову групу у кількості біля 100 осіб, яка була поділена на десятки, на чолі яких стояв бойовий офіцер. Всю цю дружину очолював сотник Є. Гінкулов, колишній обер-офіцер для доручень при начальнику контррозвідального відділення в Одесі Курпичникова, якого було вбито у січні 1920 р." (*Архів УСБУ в Одеській області, спр. 27120-п, арк. 110-136*).

Факт існування організації підтвердила під час допиту Лідія Мельникова (19 років, руська), яка була нареченою М. Андріаді. Л. Мельникова повідомила, що зі слів нареченого їй було відомо про мету організації, яка полягала в тому, щоб "встановити зв'язок з Кримом та надавати туди відомості". Про М. Андріаді вона також повідомила, що він називав себе козачим осавулом, був командиром десятки, познайомив її з Духовним, який допомагав йому друкувати документи для підпільників. Крім цього, вона ще назвала прізвища С. Фортини, Є. Гінкулова та "якогось ротмістра, який грав там керівну роль". Цим ротмістром, вірогідно, був Олександр Дамберг (36 років), а Сергій Фортиня (53 роки) був підполковником та "мав зв'язок з Андріаді". Власне Л. Мельникова була курсисткою, батько її - робітником, родина була родом з Подільської губернії. На уточнююче запитання, чому вона не повідомила владу про існування організації, дівчина відповіла, що не могла це зробити через близькі стосунки з М. Андріаді. На ще одне запитання, у чому полягала її участь в організації, вона відповіла, що "знала і мовчала". Цього для ОГНК було достатньо, щоб доля молодого дівчини стала фатальною (*Архів УСБУ, спр. 27120-п, арк. 220-235*).

Про окремі епізоди діяльності членів підпільної організації повідомив під час допиту Далман (Даміан) Ганеско (29 років, руський), рішення про розстріл якого було прийнято на засіданні колегії ОГНК 27 листопада та виконано в ніч на 29 листопада. Д. Ганеско, який "з 1918 р. перебував на радянській військовій службі", детально розповів про свої стосунки з членом організації Лідарським, зокрема про те, що на його прохання допомогти дістати зброю він порадив звернутися до Дамберга. Результатом такого звернення стала передача Лідарському 9 гвинтівок з цейхгаузу. Також Д. Ганеско повідомив про свою зустріч із близьким приятелем Лідарського, врангелівським агентом, який прибув з Криму. При цьому Д. Ганеско заявив, що відмовився від пропозиції вступити до лав підпільної організації. Натомість він повідомив, що хазяйка квартири, у якій

він винаймав кімнату, Олена Губер, "з радістю погодилась виконувати будь-яку роботу в організації". У своїх показаннях Д. Ганеско повідомив ще одну важливу деталь. Він переповів слова Лідарського про те, що "робітники порту озброєнні й готові відразу на його заклик підняти повстання". Д. Ганеско за добровольців 5 місяців перебував у в'язниці, у 1920 р. тимчасово виконував обов'язки командира ескадрону (*Архів УСБУ, спр. 27120-п, арк. 69-103*). Олександр Губер (65 років, руський) під час допиту заявив, що ніяких розмов про переміну влади він не вів, що йому ніхто не пропонував у разі перевороту бути черговим генералом Новоросійської області, узагалі він "старий і німецький". Його дружина, Олена Губер (42 роки, княгиня) була розстріляна за те, що могла вести розмови "з політичним відтинком", про які згадувалось у протоколі допиту її чоловіка та Д. Ганеско (*Архів УСБУ, спр. 27120-п, арк. 133-149*).

Якщо в цих справах міститься хоч якась інформація про причетність їхніх фігурантів до підпільної організації, то в наступній групі персональних справ такої інформації немає. Отже, у протоколі засідання колегії ОГНК зафіксовано, що "Венгржиновського Климентія Аркадійовича (61 рік, українець) було розстріляно як родича шпигунки та за те, що він був у курсі всіх справ" (*ГДА СБУ, ф. 6, оп. 3, спр. 283, арк. 217*). Із матеріалів його персональної справи впливають лише його родинні стосунки з племінницею Анною Броніславівною, які до того ж були досить прохолодними. У єдиному протоколі допиту, який було проведено 25 жовтня (арешт відбувся 21 жовтня), К. Венгржиновський також повідомив, що йому про особисте життя трьох племінниць та їхніх знайомих та про їхню громадську діяльність нічого не відомо. Більше ніяких матеріалів, які свідчили б про його причетність до підпільної організації, у справі немає (*Архів УСБУ, спр. 14759, арк. 61-71*). Що стосується родичів К. Венгржиновського, то згідно з протоколом засідання колегії ОГНК, "Венгржиновська Анна Броніславівна (23 роки) була розстріляна як резидент польського пункту та за те, що займалась шпигунством 2 роки, постачала всіх коштами, які отримувала з Варшави" (*ГДА СБУ, ф. 6, оп. 3, спр. 283, арк. 212*). Ця інформація була вміщена і в газетній публікації. Олена та Марія Венгржиновські (18 та 26 років) були розстріляні за те, що "були у курсі справ та допомагали роботі організації". Їхню матір, Марію Вікторівну (59 років), було страчено "як хазяйку явочної квартири" (*ГДА СБУ, ф. 6, оп. 3, спр. 283, арк. 216-217*).

До розстрільного списку було включено також групу з 11 осіб, які були "членами петлюрівської організації, у чому кожен зізнався", та серед яких було три особи віком 17, 18 і 19 років. Із цього переліку осіб удалося виявити архівно-слідчу справу Євдокії Арканової (42 роки). Її, згідно з вимогою ОГНК, було доставлено до Одеси з Тирасполя. Її персональна справа нараховувала лише 5 аркушів, протокол її допиту вмістив 7 рядків. У своїх показаннях вона заявила, що "нічого не знає про існування організації та про те, що її син Зиновій брав у ній участь". До цього вона додала, що її син зник з дому 3 місяці тому, де він знаходиться, їй не відомо, і взагалі вона на нього не мала ніякого впливу (*Архів УСБУ, спр. 14759, арк. 1-5*). У процесі слідства ОГНК з'ясувала, що на румунському кордоні існувала петлюрівська організація, "функції якої, разом з агітацією проти радянської влади, полягали у підтримці зв'язків з закордонними білогвардійськими центрами,

облаштування явочних квартир тощо" (*Вісти, 1920, 26 листопада*). Тому, вірогідно, ОГНК віддала наказ каральним органам у Тирасполі негайно виявити членів цієї організації та доправити їх до Одеси. Наказ, звичайно, було виконано, але випадок з Є. Аркановою засвідчив, що могли бути арештовані й не причетні до "петлюрівської організації" особи.

Звичайно, у газетній публікації значну увагу було приділено "білопольській контрреволюційній організації", яка разом із білогвардійцями та петлюрівцями утворювала "контрреволюційну трійку". Отже, Агентурно-інформаційний пункт К. Н. З. С. І. був відділом Міністерства іноземних справ Польщі та Генерального штабу її армії. До кола задач цього пункту входило завдання підривати радянську владу зсередини, а також вести шпигунську роботу. На чолі інформаційного пункту перебував Карл Ластовський (38 років), який працював під прізвищем Янжицького, та 9 місяців займався шпигунством. Одним з активних членів організації був її агент Костянтин Залевський-Вольський (24 роки), який був затриманий у той момент, коли направлявся зі зведеннями до румунського кордону, який збирався перейти за сприяння членів петлюрівської групи (*Вісти, 1920, 26 листопада*). Його сестра Стефанія (20 років) була страчена за те, що була "активним членом організації та сестрою шпигуна", а Яніна Голецька (26 років) за те, що мала тісний зв'язок із комендантом польського пункту К. Ластовським.

Ці стислі повідомлення - єдина на сьогодні доступна інформація про ймовірних учасників підпільної організації, які могли співпрацювати з польськими військовими та державними органами. Вірогідно, існували їхні персональні справи. Але в 1948 р. "у зв'язку з необхідністю, яка виникла", співробітники спецвідділів МВС УРСР у Києві та Харкові одні віддали наказ, а інші його виконали щодо термінової перевірки справ 25 осіб. До цього переліку входило 16 осіб, архівно-слідчі справи яких зберігаються в архіві УСБУ в Одеській області. У 1955 р. оперуповноважена обліково-архівного відділу КДБ при Раді міністрів УРСР склала довідку про взяття на зберігання справ осіб, до яких було застосовано вищу міру покарання (*Архів УСБУ, спр. 27120-п, арк. 335*). Отже, частина цих справ могла бути переміщена до Харкова чи Києва, а можливо, ще кудись, частина залишилась чи була повернута до Одеси.

В Одесі 28 жовтня 1920 р. відбулось не просто чергове засідання колегії ОГНК, а на цьому засіданні були представники Губернського революційного комітету, губернського бюро КП(б)У, губернської ради профспілок та Народного комісаріату юстиції. "Перед розширеною колегією пройшов цілий ряд ватажків польсько-білогвардійсько-петлюрівської організації, які не тільки зізналися у "приписаних" їм злочинах, але й підтвердили винуватість усіх інших. Члени організації підтвердили всі дані, які були добуті слідством, та вказали на зв'язок білопольської агентури з Міністерством іноземних справ і Генштабом польського командування. Вони також зізналися, що регулярно давали відомості врангелівському штабу, користуючись для цього послугами петлюрівської групи на румунському кордоні", - так описувала це дійство газета "Вісти". Останнім акордом у цій драмі став припис газети про те, що "злочинці мотивували свої дії, головним чином, класовою ненавистю до радянської влади" (*Вісти, 1920, 26 листопада*).

Про те, що терор проти представників польської

групади Одеси, а можливо, й інших міст губернії тривав і надалі, свідчить засідання колегії ОГНК від 21 вересня 1921 р. На цьому засіданні колегії за присутності Кравченка, Корженка, Курятникова, Туріна та Кацмана було розглянуто справу № 12297 "Підпільної польської організації". У цій справі було заарештовано 110 осіб. Колегія прийняла рішення про розстріл 51 особи з конфіскацією майна, що було виконано в ніч на 23 вересня. Першим у розстрільному списку було прізвище Бенеша Людвіга (40 років). Серед страчених осіб було декілька жінок: Валентина Черниш (28 років), Юлія Лаврова-Кох (35 років), Олександра Єпіфанова (24 роки), Олександра Лягул (24 роки), Параска Купрієнко (30 років) та Агрипина Волошенко (20 років), а також троє юнаків, яким виповнилось 18 років: Леонард Білгорайський, Костянтин Фіновицький, Ілля Прокопович. Щодо шести осіб було прийнято рішення про розстріл, але при цьому їхні справи виокремлювались та спрямовувались на підтвердження до ВУНКу. Серед цих осіб були Кузьма Клименко та Борис Ладзенберг, яким виповнилось 17 років. Щодо 4 осіб було прийнято рішення про умовний розстріл, а стосовно Бориса Трауцького рішення про розстріл було призупинено. Дванадцять осіб було ув'язнено до концтабору на 5 років, 4 осіб - на три роки. Дванадцять осіб було звільнено з-під варті, стосовно інших слідство було продовжено (*ГДА СБУ, ф. 6, оп. 3, спр. 284, арк. 236 зв. - 239 зв.*).

Протягом 1921 р. місцеві газети набагато менше друкували матеріалів про діяльність ОГНК та вибірково оприлюднювали списки осіб, які були розстріляні згідно з рішенням колегії цієї комісії. Відповідно таких матеріалів немає щодо справи про "підпільну польську організацію", а тому протокол засідання колегії ОГНК залишається єдиним джерелом інформації про осіб, які були обвинувачені у причетності до цієї організації, яка могла як реально існувати, так і бути вигаданою в кабінетах ОГНК. Незаперечним може бути лише факт жорстокого покарання фігурантів цієї справи, усі прізвища та імена яких заслуговують на оприлюднення.

Висновки

Таким чином, відповідно до архівних джерел та газетних матеріалів, які не є верифікованими та потребують особливого критичного аналізу, у 1920 р. в Одесі та губернії існувала команда "Польської організації військової", члени якої проводили активну розвідувальну діяльність на користь польського уряду та генерального штабу польського війська. До актів підривної діяльності одеська команда ПОВ не вдавалася, тільки вела до них підготовку, що впливало з матеріалів слідства ОГНК. Тим не менше це дало підстави розв'язати політичний терор проти членів ПОВ, а також усіх осіб польської національності та осіб, які мали підданство Польської держави. Проявами політичного терору стала обов'язкова реєстрація всіх указаних категорій осіб, подальше встановлення за ними спостереження, затримання та арешти, взяття заручників, ув'язнення до концтабору на різні терміни та розстріли як найбільш жорстокий захід покарання. Наскільки вагомим був польський фактор у каральній політиці комуністичної влади в 1920 р., засвідчив той факт, що протягом двох місяців ОГНК ліквідувало дві підпільні польські організації та, у сукупності з петлюрівською та білогвардійською, які з нею співпрацювали, прийняла рішення про розстріл 126 осіб (усього протягом 1920 р. колегія ОГНК

прийняла рішення про розстріл 1551 особи). Це дає підстави стверджувати, що 1920 р. став відправною точкою у формуванні відверто ворожої, ненависницької політики радянської влади до осіб польської національності, значна частина яких так само вороже ставилася до заходів цієї влади, які покликані були насильницькими методами запровадити комуністичний лад. Ліквідація у вересні 1921 р. ще однієї підпільної польської організації, наслідком якої став розстріл 51 особи, слугує на користь цього твердження.

ВИКОРИСТАНІ ПОСИЛАННЯ

Вісти Одеського Губерніального Виконавчого Комітету Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів і Одеської Ради Робітничих і Червоноармійських Депутатів, 1920, квітень-червень.

Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету і Губерніального Загальноміського Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України, 1920, червень-грудень.

Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. Москва: Политиздат, 1963. 915 с.

Дукельський С. ЧК-ДПУ. *Український історичний журнал*. 1991. № 1. С. 25-36.

Дукельський С. ЧК-ДПУ (Продовження). *Український історичний журнал*. 1991. № 3. С. 16-25.

Дукельський С. ЧК на Україні. Вермонт: Chalidze Publications and Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1989. Перепечатка с издания Дукельський С. ЧК-ГПУ. Часть первая. Харьков: Государственное издательство Украины, 1923. 150 с.

Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.

На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии 1917-1922 гг. Сборник документов и материалов. Киев: Политиздат, 1971. 369 с.

Отчет Центрального управления чрезвычайных комиссий при Совнарком Украины за 1920 год. К 5-му Всеукраинскому съезду Советов. *З архівів ВУЧК-ДПУ-НКВД-КГБ*. 1994. № 1. С. 5-11.

Протоколи засідань колегії ОГЧК с 28 февраля по 14 июня 1920 г. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі - ГДА СБУ), ф. 6, оп. 3, спр. 282, 225 арк.

Протоколи засідань колегії ОГЧК с 13 июня по 3 ноября 1920 г. ГДА СБУ, ф. 6, оп. 3, спр. 283, 243 арк.

Протоколи засідань колегії ОГЧК с 18 ноября 1920 р. по 25 марта 1922 р. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 3, спр. 284, 421 арк.

Справа "Польської організації військової" в Україні. 1920-1938 рр. Збірник документів та матеріалів. Упоряд.: С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов. НАН України. Інститут історії України; Головна редколегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією"; Відділ з розробки архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ. Київ: Головна редколегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією", 2011. 472 с.

Справа "Польської організації військової". Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області (далі - Архів УСБУ в Одеській обл.), спр. 14759, 187 арк.

Справа "Польської організації військової". Архів УСБУ в Одеській обл., спр. 27120-п, 335 арк.

Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. Тернопіль, 2000. 481 с.

REFERENCES

The Herald of the Odesa Hubernia Executive Committee of the Council of the Workers', Peasents' and Red Army Deputies and Odesa Council of the Workers' and Red Army Deputies, 1920. April-June. (rus).

The Herald of the Odesa Provincial Revolutionary Committee and the Provincial and City Committee of the CP(b)U, 1920. June-December. (rus).

The Tenth Congress of the RCP (b), 1963. March 1921. Verbatim Report. Moskva, Politizdat. (rus).

Dukelsky, S., 1991. ChK-DPU. *Ukrainian Historical Magazine*, No. 1, pp. 25-36. (ukr).

Dukelsky, S., 1991. ChK-DPU (Continuation). *Ukrainian Historical Magazine*, No. 3, pp. 16-25. (ukr).

Dukelsky, S., 1923. *Cheka in Ukraine*. Vermont: Chalidze Publications and Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta. Reprint from S. Dukelsky edition. Cheka-GPU. Part one. Kharkov: State Publishing House of Ukraine. (rus).

Kulchytsky, Stanislav, 1996. Communism in Ukraine: first decade (1919-1928). Kyiv, Osnovy. (ukr).

On the defense of the revolution, 1971. From the history of the All-Ukrainian Emergency Commission of 1917-1922. Collection of documents and materials. Kiev, Politizdat. (rus).

The report of the Central Directorate of Emergency Commissions at the Council of People's Commissars of Ukraine for 1920. To the 5th All-Ukrainian Congress of Soviets, 1994. *From the archives of VUCHK-DPU-NKVD-KGB*, No. 1, pp. 5-11. (rus).

The records of the board meeting of the Odesa provincial emergency commission from February 28 to June 14, 1920. *Branch State Archive of the Security Service of Ukraine*. Fond 6, opys 3, sprava 282, 225 p. (rus).

The records of the board meeting of the Odesa provincial emergency commission from June 13 to November 3, 1920. *Branch State Archive of the Security Service of Ukraine*. Fond 6, opys 3, sprava 283, 243 p. (rus).

The records of the board meeting of the Odesa provincial emergency commission from November 18, 1920. to March 25, 1922. *Branch State Archive of the Security Service of Ukraine*. Fond 6, opys 3, sprava 284, 421 p. (rus).

Kokin, S. A. & Podkur, R. Yu. & Rublev, O. S., 2011. The case of the "Polish military organization" in Ukraine. 1920-1938 biennium Collection of documents and materials. Kiev: The main editorial board of the scientific-documentary series of books "Rehabilitated by history". (ukr).

The case of the "Polish military organization". *Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in the Odesa region*. sprava 14759, 187 p. (rus).

The case of the "Polish military organization". *Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in the Odesa region*. sprava 27120-p, 335 p. (rus).

Chentsov, V., 2000. Political repressions in Soviet Ukraine in the 20's. Ternopil. (ukr).

Shyshko Oleksandr,

Odesa I. I. Mechnikov National University (Ukraine),

e-mail: shyshko2011@ukr.net, ORCID 0000-0002-9933-8794

POLISH COMMUNITY OF ODESA IN THE SYSTEM OF POLITICAL TERROR IN 1920-1921

In early February of 1920, the Odesa Hubernia Extraordinary Commission (OHEC), the most brutal punitive body of the Communist Party, was restored. The OHEC board has sentenced to death 1551 persons only during 1920.

СХІД № 6 (158) листопад-грудень 2018 р.

Among them, there were 126 accused of cooperation with the "Polish Military Organization" (PMO). The anti-Polish campaign in Odesa began in May 1920, when newspapers started publishing propaganda materials that called for fighting against Polish bourgeoisie. The victory over it would have opened the road to the world revolution for the German and English proletariat.

At the tactical level, the campaign goal was to prevent Poles from spying on the home front. To enforce this policy, the OHEC ordered all persons of Polish nationality and all those who had Polish citizenship, indiscriminate of gender and between the ages of 16 and 60, to register in the 5-day period at the registration office for foreigners. As a result of external surveillance and the work of the agents, 200 people were arrested in early September and accused of being the members of PMO. On October 5, the OHEC Board sentenced 26 persons to death and ordered to confiscate their property. On the night of October 6-7, they were executed.

On October 28, during the sitting of the OHEC Board, 100 persons were sentenced to death, for "cooperation with the Polish Ministry of Foreign Affairs and the General Headquarters of the Polish Army" and for "belonging to the Agent Information Point K.N.Z.S.I." The sentence was carried out in the night of October 30. This case "solved" by OHEC in 1920 was "the biggest, in terms of the number of defendants and the crimes that they have been accused of," and included the materials on the Polish, White Guard and Petliura underground organizations. In the archives of the Office of the Security Service of Ukraine (SBU) in Odesa region, there are only 16 personal archival investigation files that belong to this case.

In September 1921, OHEC discovered another "underground Polish organization". According to the protocol of the OHEC Board sitting, which took place on September 21, 1921, 110 persons were arrested in this case, 51 of them were executed on September 23. Thus, Polish community in Odesa, represented by the members of PMO, joined the resistance against the policy of the Communist Party, in the bid to overthrow the communist regime and stop its social experiments, which had been in conflict with the interests of all strata of the city population.

The purpose of this study is to analyze the causes and consequences of political terror perpetuated by the punitive bodies of the Communist Party against the members of POV in Odesa, the Polish community of the city and the persons of other nationalities accused of collaborating with the Polish military and civilian authorities. The task of this article is also to discover and publish the names of the victims of political terror. The main political and economic aspects of social life were examined in the context of the topic.

Key words: Odesa; Poles; community; terror; "Polish Military Organization"; archival and investigative affairs.

© Шижко Олександр

Надійшла до редакції: 03.12.2018

Прийнята до друку: 17.12.2018